

Упродовж 1985 р. особливо жорстоких переслідувань зазнала РРВ ЄХБ, до складу якої входили багатодітні матері, чоловіки котрих за віру в Бога були неодноразово засуджені до різних термінів позбавлення волі. У згаданий період почастишали випадки допитів дітей віруючих без присутності батьків, погрози позбавити батьківських прав. Траплялися випадки побиття дітей за релігійними мотивами (м. Орджонікідзе, м. Київ). Арешти активістів церковної опозиції об'єднання ЄХБ припиняться лише наприкінці 1988 р.

Таким чином, наведені вище факти свідчать, що радянські спецслужби впродовж 1960–1980-х рр. використовували розгалужену систему карально-репресивних технологій з обмеження та ліквідації опозиційного руху в середовищі віруючих церкви євангельських християн-баптистів. Проте це лише загартувало опозиціонерів та спонукало їх до самопожертви.

Бажан О., Лажно А. Мероприятия советских спецслужб по ограничению оппозиционного движения в среде евангельских христиан-баптистов в 1960–1980-х гг.

На основании материалов «самиздата», мемуарной литературы, документов органов государственной власти по делам религии показано вмешательство правящего режима во внутреннюю жизнь церкви евангельских христиан-баптистов на протяжении 1960–1980-х гг., продемонстрирован механизм репрессий относительно оппозиции в евангельско-баптистском движении в УССР.

Ключевые слова: евангельские христиане-баптисты, репрессии, религиозное диссидентство.

Bazhan O., Lakhno O. Repressive measures of Soviet secret services towards restriction of oppositional movement in the Church of the Evangelical Christian-Baptists in 1960th–80th.

Based on materials of «Samvudav», memoirs, archival documents in the cases of religion, the interference of ruling regime in the internal life of Church of the Evangelical Christian-Baptists in 1960th–80th were investigated. The authors showed how the mechanism of repression against opposition in Evangelical-Baptists movement in the UkSSR had worked.

Key words: the Evangelical Christian-Baptists, repressions, religious dissidence.

ІСТОРІОГРАФІЧНІ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ

*Володимир Щербатюк**

**Повстансько-партизанський рух
селян України 1921 р. та його характерні риси
у працях сучасних вітчизняних дослідників**

У статті висвітлюються основні тенденції вивчення селянського повстансько-партизанського руху на території України 1921 р. у сучасній вітчизняній історіографії. Простежено особливості організації, розгортання, спаду та неперервності повстанського партизанського руху 1921 р. у працях сучасних істориків.

Ключові слова: селяни, повстансько-партизанський рух, повстанці, історіографія.

Після інтернування залишків армії Української Народної Республіки розпочався якісно новий етап національно-визвольної боротьби. На думку керівників УНР, тепер перемогти більшовиків можна було, лише поєднавши дії армії та повстанців. Передбачалася трансформація державних і військових органів УНР у підпільні організації, через які продовжувалася збройна

* Щербатюк В.М. — кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Київського національного університету внутрішніх справ.

боротьба за незалежність країни, залучивши в повній мірі селянський повстанський рух, організаційно оформивши його у всеукраїнське повстання. Історик П. Стегній влучно зазначив, що з 1921 р. у повстанстві злилися два чинники — стихійний селянський спротив більшовикам та організаційна діяльність повстанських установ Державного центру (ДЦ) УНР¹.

Більш ширшому розумінню розгортання селянського повстанського руху 1921 р. сприятиме огляд стану його висвітлення у сучасній історіографії, що й ставить за мету автор. Мета досягається виконанням ряду завдань, зокрема, дослідити здобутки сучасної історіографії у контексті організації повстансько-партизанським штабом селянського повстансько-партизанського руху; висвітлити масштабність повстанського руху — виявлення кількості загонів та повстанців із порівнянням даних, що їх наводять дослідники, виділення територій найбільшого розмаху повстанського руху; висвітлення на основі фахових досліджень розвитку повстанського руху в окремих регіонах та виокремити діяльність активних партизанських загонів і керівників селянсько-повстанського руху; проаналізувати спроби реконструкції вченими репресивної політики більшовицької влади стосовно українського селянства та неузгодженість дій в організації загального повстання 1921 р., поразку збройного рейду армії УНР в Україну тощо.

Проблемі селянського повстанського руху в Україні 1921 р. та питанням організації загального повстання своє дослідження, виконане на матеріалах ЦДАВО, ЦДАГО України та обласних державних архівів, присвятив І. Срібняк², а за документами, пе-

¹ *Стегній П.А.* Селянські повстання в Правобережній частині УСРР у 1921–1923 рр. (на матеріалах петлюрівського руху): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Кременчуцький держ. політех. ін-т. – Кременчук, 2000. – 230 с.

² *Срібняк І.В.* Військова діяльність уряду УНР в екзилі (1921–1923 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1995. – 216 с.; *Його ж.* Обеззброєна, але нескорена. Інтернована армія УНР у таборах Польщі і Румунії (1921–1924 рр.). – К.; Філадельфія, 1997. – 187 с.; *Його ж.* Діяльність Партизансько-повстанського штабу при Головній команді військ УНР у 1921 р. // *Укр. істор. журн.* – 2001. – № 5. – С. 107–120.

реданими у фільмокопіях з архіву Національної бібліотеки у Варшаві (Польща) до ЦДІА України у м. Львові, — В. Сідак³. Щодо антибільшовицької боротьби в Україні та зміни стратегії керівництва УНР наприкінці 1920 р. й у 1921 р. ідеться в публікаціях Т. Плазової⁴ та в її дисертаційному дослідженні⁵, яке стало вагомим внеском в історіографію проблеми. Привертають увагу праці В. Василенка⁶, Н. Ковальнової⁷, Я. Мотенка⁸ та ін.

Селянсько-повстанському рухові зазначеного часу в контексті досліджуваних питань приділили увагу у своїх студіях О. Ганжа⁹, Ю. Кульчицький¹⁰, Я. Малик та О. Береза¹¹, В. Ревежук¹²,

³ *Сідак В.* Повстансько-партизанський штаб Державного центру УНР в еміграції (1921 р.). – К., 1995. – 66 с.; Розвідка і контррозвідка України. 1917–1921 рр.: Зб. док. і мат. / За ред. В. Сідака. – К., 1995.

⁴ *Плазова Т.І.* З історії створення Українського партизансько-повстанського штабу // *Держава та армія (Львів).* – 2000. – № 408. – С. 66–72; *Її ж.* Повстанський рух в Україні в 1920–1921 рр. // *Там само.* – 2001. – № 431. – С. 48–54; *Її ж.* Діяльність Українського партизансько-повстанського штабу (Огляд джерел та історіографії) // *Наукові зошити істор. ф-ту Львівського нац. ун-ту ім. Івана Франка.* – Вип. 5/6. – Л., 2003. – С. 188–196.

⁵ *Плазова Т.І.* Український партизансько-повстанський штаб та його участь в організації антибільшовицької боротьби в Україні (1920–1921 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22 / Національний ун-т «Львівська політехніка». – Л., 2005. – 187 с. – Бібліогр.: с. 161–176.

⁶ *Василенко В.* Підготовка антибільшовицького повстання в Україні у 1921 р. // *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ.* – 2008. – № 1/2. – С. 138–196.

⁷ *Ковальова Н.А.* З історії селянського повстанського руху на Катеринославщині у 1921 р. // *Наукові праці істор. ф-ту Запорізького держ. ун-ту.* – Запоріжжя, 2004. – Вип. XVII. – С. 112–117

⁸ *Мотенко Я.* Селянський повстанський руху Харківській губернії (1921 р.) // *Вісник «Харківський політехнічний інститут».* – 2008. – № 37.

⁹ *Ганжа О.І.* Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2000. – 208 с.

¹⁰ *Кульчицький Ю.* Шаблі з плугів: Український повстанський рух у визвольних змаганнях. – Л.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. – 260 с.

¹¹ *Малик Я., Береза О.* Запровадження радянського режиму в українському селі. – Л.: Видав. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2001. – 391 с.

¹² *Ревежук В.Я.* Повстанський рух на Полтавщині. Збройна боротьба в умовах непу [Електронний ресурс]: режим доступу: <http://poltava-repres.narod.ru/povstan/gonta.htm>

П. Стегній¹³, Я. Файзулін¹⁴, Я. Мотенко¹⁵ та ін. У дослідженнях Г. Георгізова¹⁶, Ю. Котляра¹⁷, О. Полянського¹⁸, публікаціях Р. Подкура¹⁹, О. Стадник²⁰, П. Тригуба²¹, у дисертації П. Стегнія²²

¹³ *Стегній П.* До питання про діяльність 9-го повстанського району в 1921 році // Наукові записки Ін-ту політичних і етнонаціональних досліджень. – Вип. 9. – К.; Полтава: АСМІ, 1999. – С. 106–109; *Його ж.* До питання про створення, діяльність та ліквідацію Всеукраїнського повстанського комітету (1921 р.) // Грані. – 2000. – № 2 (10). – С. 39–43.

¹⁴ *Файзулін Я.М.* Другий Зимовий похід в контексті української національно-визвольної боротьби 1917–1921 рр.: Дис. ... канд. іст. наук: 09.00.12 / Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2008. – 236 с.

¹⁵ *Мотенко Я.В.* Селянський рух в Харківській губернії (1917–1921 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Харківський нац. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. – Х., 2005. – 195 с.; *Його ж.* «Куркульство» як активний учасник селянського руху в Харківській губернії (1917–1921 рр.) [Електронний ресурс]: Проблеми історії та археології України: 36. мат. міжнар. наук. конф. до 100-річчя XII Археолог. з'їзду в м. Харкові 25–26 жовтня 2003 р. – Х.: Схід-регіон. центр гум.-осв. ініціатив, 2003. – С. 167–170. Режим доступу: http://www-history.univer.kharkov.ua/old/hiao/pdf/12_syezd/Motenko.pdf; *Його ж.* Селянський повстанський рух у Харківській губернії (1921 р.) // Вісник «Харківський політехнічний інститут». – 2008. – № 37.

¹⁶ *Георгізов Г.М.* Українське селянство доби непу: динаміка політичних настроїв та свідомості: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ін-т історії України НАН України. – К., 2008. – 205 с.

¹⁷ *Котляр Ю.В.* Селянство Півдня України: доба нової економічної політики (1921–1929 рр.). – Одеса, 2004. – 354 с.

¹⁸ *Полянський О.А.* Український рух опору в 1921–1939 рр. – Тернопіль, 2004. – 63 с.

¹⁹ *Подкур Р.* Повстанський рух та опозиційні політичні угруповання в інформаційних документах органів ЧК–ГПУ (початок 20-х рр.) // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – № 2/4. – С. 390–397.

²⁰ *Стадник О.О.* Подільське село в роки НЕПу. Соціально-економічний та громадсько-політичний розвиток (1921–1928 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Вінницький держ. пед. ун-т ім. Михайла Коцюбинського. – Вінниця, 2007. – 250 с.

²¹ *Тригуб П.М.* Південноукраїнське село в період переходу від політики воєнного комунізму до нової економічної політики (1921 – перша половина 1923 рр.) // Наукові праці МФ НаУКМА. – Миколаїв, 1999. – Т. 2. – С. 43–51.

²² *Стегній П.А.* Селянські повстання в правобережній частині УСРР у 1921–1923 рр. (на матеріалах петлюрівського руху). – 230 с.

1921 р. є нижньою хронологічною межею досліджень, тому виклад матеріалу, окрім того, що торкається питання повстанського руху в зазначений рік, більше стосується наступних років. У частині праць сучасних авторів висвітлюються лише окремі аспекти повстанського руху 1921 р. Біографічні видання К. Завальнюка²³ та Р. Коваля²⁴ розкривають повстанський рух через персоналії повстанців, зокрема отаманів. Щоправда, останній рік Української революції 1917–1921 рр. в повстанському русі автори не виокремлюють, події 1921 р. лягли в контекст викладу всього матеріалу.

Наявність на території України, де швидкими темпами утверджувалася радянська влада, широкого антибільшовицького повстанського руху й збереження за кордоном частин збройних сил УНР, котрі могли б повести наступ на територію УСРР для підтримки місцевих повстанських сил, стало головним підґрунтям для започаткування та діяльності спеціального органу Державного центру УНР в екзилі — повстансько-партизанського штабу (ППШ), метою якого було організувати збройну боротьбу за відновлення суверенної української державності. Одними з головних організаторів і керівників ППШ, котрий дислокувався на території Польщі, у Тарнові, а згодом — у Львові, були відомі військові діячі УНР — генерал-хорунжий Ю. Тютюнник та полковник Ю. Отмарштайн. В. Сідак, досліджуючи діяльність ППШ, доречно підкреслив, що його було створено зі згоди голови польської держави Ю. Пілсудського, зацікавленого у продовженні боротьби проти радянської Росії на території України²⁵. Зауважимо, що при цьому польська сторона погодилася на порушення умов мирного договору з РРФСР та УСРР від 18 березня 1921 р., який забороняв існування на території Польщі антирадянських збройних угруповань. Водночас, слід

²³ *Завальнюк К.В.* Провісники волі. Повстанський рух на Поділлі у персоналіях (20-і роки ХХ ст.): Наук.-довід. вид. – Літин, 2005. – 352 с.

²⁴ *Коваль Р.* Отамани Гайдамацького краю. 33 біографії. – К., 1998. – 616 с.; *Його ж.* Повернення отаманів Гайдамацького краю. – К., 2001. – 288 с.

²⁵ *Сідак В.* Повстансько-партизанський штаб Державного центру УНР в еміграції (1921 р.). – С. 8.

підкреслити вплив польської сторони на ППШ, що часто негативно відображалось не лише на його діяльності, а й на організації повстансько-партизанського руху в Україні.

Оскільки ППШ включив повстанський рух селян України у механізм проведення спеціальних операцій, то для історіографії селянського повстанського руху 1921 р. важливим є огляд його організації. На основі конкретно-історичного матеріалу вдало спробу висвітлити керування селянсько-повстанськими загонами та підпільними групами з боку ППШ та й сам процес становлення і діяльності в 1921 р. цієї організації здійснили у своїх окремих працях В. Сідак, І. Срібняк, Т. Плазова. П. Стегній у другому підрозділі другого розділу дисертації розглянув весь спектр політичних організацій, які прагнули очолити повстанський рух, проаналізував повстанську діяльність ДЦ УНР та відповідних його установ і, перш за все, ППШ.

І. Срібняк у своєму дисертаційному дослідженні звернув увагу на заходи ППШ організаційного характеру, метою яких було надати партизансько-повстанському рухові в Україні загального і планомірного характеру. Зокрема, у третьому розділі («Створення та діяльність партизансько-повстанського штабу як національного центру протибільшовицького руху опору» [с. 128–170]) автор доречно підкреслив, що територію України було розподілено на чотири повстанські фронти, реорганізовані на початку весни 1921 р. у п'ять повстанських груп і 22 повстанські райони. Начальники груп і районів керували всім партизанським рухом у доручених їм місцевостях, координуючи діяльність загонів і міських повстанкомів. Так, перша повстанська група оперувала в Миколаївській, Одеській, Херсонській губерніях, на півдні Поділля та у західній частині Катеринославщини. Ця територія на заході обмежувалася р. Дністер, на півдні — Чорним морем, на сході — р. Дніпро і на півночі лінією Ямпіль–Вапнярка–Черкаси. 30 червня 1921 р. у Кишиневі було створено штаб південної групи на чолі з генштабу підполковником Стефанівим. Командуючим групою став генерал-хорунжий А. Гулий (Гулий-Гуленко).

Друга повстанська група, в яку на початку весни 1921 р. було реорганізовано північний повстанський фронт, діяла в межах

території, окресленої лініями річок Прип'ять і Дніпро, залізницею Черкаси–Вапнярка і далі до Ямполь, р. Дністер, кордон із Польщею. Очолював групу підполковник армії УНР Ю. Мордалевич. Третьою повстанською групою (Чернігівська, Полтавська губернії та північ Катеринославщини) командував отаман Левченко, загін якого нараховував 600 багнетів і 100 шабель. Четверта повстанська група на чолі з отаманом Бровою, загін якого (300 шабель і 100 багнетів) оперував у центральній частині Катеринославщини, була розгорнута у Південній Україні. До району п'ятої повстанської групи входили Харківщина й Донбас. Тут діяло кілька нечисленних загонів отаманів Зінченка, Скворцова-Лекси, Білецького та Ковалю. Враховуючи незначну активність повстанських загонів уенерівського напрямку у цьому регіоні, керівника цієї групи ППШ не призначав²⁶.

І. Срібняк детально вивчив перебіг формування структури повстанських районів у подальших працях²⁷. Показавши стан розвитку партизанського руху в межах кожної повстанської групи та вплив ППШ на подальше його розгортання, автор дійшов правомірного висновку, що однією з причин піднесення селянського повстанського руху в Україні першої половини 1921 р. стала цілеспрямована робота екзильного уряду УНР з організаційно-оперативного керівництва цим рухом²⁸.

При висвітленні початку діяльності партизансько-повстанського штабу як національного центру протибільшовицького руху опору на с. 128 дисертаційного дослідження І. Срібняк зазначає:

«Незважаючи на те, що через військові невдачі об'єднаних польсько-українських збройних сил у війні 1920 р. переможницею вийшла більшовицька Росія, прихований опір новій владі в Україні не вщухав».

²⁶ Срібняк І.В. Військова діяльність уряду УНР в екзилі (1921–1923 рр.). – С. 143, 148–149.

²⁷ Срібняк І.В. Обеззброєна, але нескорена. Інтернована армія УНР у таборах Польщі і Румунії (1921–1924 рр.); *Його ж.* Діяльність Партизансько-повстанського штабу при Головній команді військ УНР у 1921 р.

²⁸ Срібняк І. Військова діяльність уряду УНР в екзилі (1921–1923 рр.). – С. 166.

Як на наш погляд, це твердження вимагає уточнення. Невдоволене владою більшовиків селянство поновило повстанську активність із весни 1920 р., у першу половину наступного, 1921 р., селянський повстанський рух дедалі посилювався. Невдоволення селян новою владою було настільки очевидним, що «прихованим» його назвати аж ніяк не можна. Та й сам І. Срібняк далі цитує витяг із телеграми головнокомандувача більшовицькими військами в Україні М. Фрунзе від 27 березня 1921 р., посилаючись на документи фонду 15 (Управління командуючого всіма збройними силами України та Криму) Російського державного військового архіву (РДВА):

«Щоденні розгроми радянських установ, залізничних станцій, телеграфних контор [...] складів і заводів [...] до цього часу є головним гальмом у всіх заходах більшовиків зміцнити свою владу в Україні».

Відтак, вважаємо, що скоріш за все автор мав на увазі підпільні організації, які займалися підтримкою та організацією повстанського руху, адже нижче він детальніше зупинився на них.

Позитивно оцінюючи спроби ППШ очолити селянський повстанський рух, спрямувавши його у русло загальноукраїнського повстання проти більшовиків, В. Сідак критично відгукується про діяльність зазначеної організації, зокрема щодо впливу негараздів її внутрішнього життя на підпільно-повстанський рух. Можемо виокремити з його роздумів кілька обґрунтованих, як на наш погляд, негативних моментів впливу. *По-перше*, це перенесення на процес керування повстанським рухом особистих політичних амбіцій вищих цивільних та військових керівників УНР²⁹, адже, як зазначає автор, між членами військового керівництва УНР точилася відверта боротьба за контроль над повстанським рухом. Особливо негативну роль відігравав шеф армійської контррозвідки М. Чеботарів. Деструктивним було й втручання в поточну оперативну роботу штабу С. Петлюри³⁰. Дещо відмінну й стриману оцінку М. Чеботаріва та його діяльності від наведеної вище знаходимо в дослідженнях Т. Плазо-

²⁹ Сідак В. Указ. праця. – С. 13.

³⁰ Там само.

вої. Зокрема, авторка оцінює його роботу як «унікальну», проте тут же зазначає, що не весь її масив можна сприйняти так беззастережно³¹.

По-друге, поширення службових зловживань та морально-політичного розладу управлінських кіл ДЦ УНР спричинило виникнення навесні 1921 р. таємної організації військовослужбовців армії УНР під назвою «Українське військово товариство» (УВТ; керівник — полковник Ю. Отмарштайн), метою якого було «збереження здорового ядра армії». *По-третє*, встановлення контролю поляків над ППШ. Цьому, зазначав В. Сідак, сприяло намагання С. Петлюри всіляко підкреслити свою політичну лояльність до Ю. Пілсудського. Як наслідок — у структурі штабу працювали співробітники, влаштовані туди польськими спецслужбами. *По-четверте*, складні і суперечливі стосунки між українськими та російськими антирадянськими силами. У цьому контексті В. Сідак наводить приклад розвитку стосунків між ППШ та антибільшовицькою російською організацією на чолі з відомим діячем партії есерів Б. Савінковим, простежує окремі її осередки на території України³². *По-п'яте*, українське обмежене співробітництво ППШ з іншими українськими організаціями, що ставили за мету відновлення державності, зокрема з УВО, адже ППШ мав повсякчас підкреслювати лояльність до Польщі, а діяльності УВО, навпаки, була притаманна яскраво виражена антипольська спрямованість. *По-шосте*, активність більшовицьких органів держбезпеки, які, користуючись дипломатичними можливостями, розгорнули діяльність, спрямовану на розклад української еміграції та агітацію в її середовищі до співпраці й за повернення до УСРР, що завдало відчутного удару повстанському рухові³³. І, *по-сьоме*, часті випадки порушень правил конспірації, режиму збереження державної та військової таємниці посадовими особами й військовослужбовцями армії УНР. Як доказ, В. Сідак наводить відомості з рапорту Ю. Тютюнника на ім'я С. Петлюри, де висловлювалося занепокоєння, що

³¹ Плазова Т. Указ. праця. – С. 18.

³² Сідак В. Указ. праця. – С. 18–20

³³ Там само. – С. 37.

газети «Рідний край» і «Українська трибуна» друкували накази головного отамана, схеми розташування повстанських загонів і штабів, що призвело до їх розгрому більшовиками³⁴.

Відтак, висновок автора виглядає цілком логічним: робота з підготовки широкого антирадянського повстання в УСРР розгорнулася за наявності внутрішніх ускладнень серед провідників УНР в еміграції та відсутності надійних союзників, що вкупі із зовнішніми чинниками створювало досить несприятливі умови для успішної реалізації задуманого³⁵.

У цьому контексті П. Стегній зазначає, що у повстанському центрі УНР склалося три групи впливу: 1) С. Петлюри—М. Чеботаріва; 2) Ю. Тютюнника; 3) Є. Коновальця—Ю. Отмарштайна, які по-різному розуміли перспективи подальшої боротьби³⁶. Відтак відсутність єдиного бачення давалася взнаки на організації повстанського руху в Україні. Додамо, що П. Стегній, ще одним негативом, який значно впливав на повстанський рух, визначав політичні амбіції Ю. Тютюнника³⁷. Однак, не всі історики дотримуються цієї думки. Так, О. Шатайло знімає ряд звинувачень із Ю. Тютюнника, які йому пред'являють інші дослідники, зокрема щодо провалу Листопадового рейду й розгортання загального повстання. Автор зазначає, що ці задуми опинилися під загрозою внаслідок неузгодженостей у стратегічному плануванні, адже навіть тоді, коли війська вже вирушили в Україну, 1 і 2 листопада у Тернополі відбулась нарада комдивів армії УНР, на якій було ухвалене рішення перенести загальне повстання на весну 1922 р.³⁸

Про розгортання та масштаби повстанського руху в Україні 1921 р. знаходимо відомості в дослідженнях ряду істориків. Однак спочатку звернімо увагу на визначення цього руху, що його подала Т. Плазова. Так, авторка стверджує, що під «пов-

станським рухом» слід розуміти створення на території окупованої ворогом країни підпільних політичних і військових структур, які б, використовуючи всі доступні легальні та нелегальні засоби, перетворили розрізнені осередки опору існуючому режиму на боєздатні центри, котрі, спираючись на свою конспіративну мережу, могли б підняти на боротьбу якомога більше населення. Повстанський рух є суто військовою акцією, а своєю стратегічною метою має підготовку масової боротьби, спрямованої на повалення існуючого режиму. Цікаво, що партизанську боротьбу Т. Плазова розглядає як один із багатьох засобів досягнення цієї мети поряд із диверсіями, політичними акціями, саботажем, терактами, антирежимною агітацією тощо³⁹. Розробка теоретичних питань партизанського руху виходить за межі нашого дослідження, проте ми дозволимо собі додати, що й диверсії, і терористичні акти, і політичні заходи та інше можуть бути тактичною складовою військових дій партизанів, які поряд із грамотною організацією й керівництвом, підтримкою з боку місцевого населення забезпечують ефективність дій і зростання партизанського руху.

На наш погляд, таке зростання відбулося у першій половині 1921 р. І. Срібняк конкретизував масштаби тогочасного повстанського руху. Зокрема, він зазначає, що, за радянськими даними, протягом 1921 р. на території всіх губерній країни діяло 464 місцевих та мігруючих партизанських загонів. У час піднесення руху (травень–червень 1921 р.) кількість повстанців, зареєстрованих розвідвідділами червоних, становила не менше 10 тис. осіб⁴⁰. Дослідники А. Зінченко і Л. Петров станом на травень 1921 р. називають дещо іншу цифру. Так, у великих повстанських загонах в Україні налічувалося 5600 осіб, у дрібних — 7100 осіб⁴¹. Тобто, за їхніми підрахунками, чисельність повстанців у травні 1921 р. на території України становила 12700 осіб. Я. Файзулін і В. Скальський, використавши радянські офіційні

³⁴ Сідак В. Указ. праця. – С. 38.

³⁵ Там само. – С. 39.

³⁶ Стегній П.А. Селянські повстання в Правобережній частині УСРР у 1921–1923 рр. (на матеріалах петлюрівського руху). – С. 13.

³⁷ Там само.

³⁸ Шатайло О. Генерал Юрко Тютюнник. – Л.: Світ, 2000. – 144 с.

³⁹ Плазова Т. Указ. праця. – С. 57.

⁴⁰ Срібняк І. Указ. праця. – С. 129.

⁴¹ Зінченко А., Петров Л. Селянство Поділля у повстанському русі 1919–1926 рр. // Сучасність. – 1997. – № 12. – С. 79.

документи, наводять дані, що протягом 1921 р. в Україні діяли 464 місцевих і мігруючих партизанських загонів, а загальна кількість повстанців становила понад 40 тис. осіб⁴². Значно більшу їх чисельність на момент підписання Ризького мирного договору подав О. Полянський — зауважуючи, що підрахунки приблизні, він наводить цифру близько 150 тис.⁴³ Із посиланням на О. Полянського, цю ж кількість подає Т. Плазова⁴⁴.

Масштаби повстанського руху в Україні 1921 р. дослідив В. Василенко, який, керуючись відомостями ППШ та документами Галузевого державного архіву Служби безпеки України, назвав 42 значних повстанських загони. Дані цього автора перегукуються з відомостями В. Сідака. Так, дослідники переконують, що загін отамана Семена Заболотного, що діяв у районі Ольгополя й Балти, налічував до 6000 багнетів і шабель, мав на озброєнні 6–8 гармат, кулемети. 3000 повстанців отамана Ілька Струка оперували у районі Коростеня, Житомира, Козятина. Загін отамана Брови перебував під Новомосковськом і Павлоградом, маючи до 3000 багнетів, близько 1000 шабель, 27 кулеметів і кілька гармат. У розпорядженні отамана Ю. Мордалевича (Радомисльський повіт на Київщині) було 1220 багнетів, 1200 — у повстанському формуванні Бондарчука, Завгороднього й Хмари на Черкащині і близько 1000 — у загоні Удовиченка на Полтавщині. Так звана Надбузька повстанська дивізія (4000 осіб) діяла у Гайсинському та Уманському повітах⁴⁵.

Чисельність повстанців на початок 1921 р. на Харківщині підрахував Я. Мотенко, розділивши їх на дві групи: ті, що підтримували махновську ідеологію та прихильники УНР. Зокрема, у зазначений час у Харківській губернії діяло 45 повстанських загонів: 20 махновського й 25 — унерівського спрямування. Загалом в антибільшовицьких формуваннях брали участь 3171 осо-

ба⁴⁶. Ці дані є дещо відмінними від пізніших підрахунків дослідника⁴⁷. Так, через три роки наукових пошуків кількість повстанців, що брали участь в антибільшовицьких селянських загонах на Харківщині 1921 р., збільшилася на 278 осіб і становила 3449 осіб. Збільшення відбулося завдяки врахуванню ще одного повстанського загону махновського спрямування. Спираючись на архівні матеріали Харківського губернського відділу ДПУ, Я. Мотенко називав 1921 р. вже не 45, а 46 повстанських формувань, з яких 21 — махновські й 25 — унерівські. Найчисельнішими махновської орієнтації дослідник назвав загони отаманів Камеюка (700 кавалеристів), Медичева (300 піхотинців) і Маслака (200 кавалеристів), з унерівських — отаманів Волоха (265 кавалеристів), Білецького (100 кавалеристів) й Остапенка (80 кавалеристів). Махновських повстанців у Харківській губернії в 1921 р. нараховувалося 2367 осіб, а унерівських — 1082 особи.

Масштаби повстанського руху 1921 р. на Катеринославщині дослідила Н. Ковальова. Посилаючись на офіційні дані, автор зазначає, що на 7 липня 1921 р. в губернії діяло сім активних повстанських формувань загальною чисельністю 650 осіб. Зростання влітку 1921 р. у Катеринославській губернії повстанського руху зумовило збереження в регіоні воєнного становища. На основі даних катеринославської губернської надзвичайної комісії дослідниця твердить, що на 1 серпня тут діяло шість значних повстанських загонів, але вже у середині серпня їх кількість зросла до дванадцяти чисельністю понад 900 осіб⁴⁸.

Розвиток повстанського руху на Полтавщині 1921 р. висвітлив Я. Ревегук. Зокрема, на початку 1921 р. тут виник глибоко законспірований Український окружний повстанський комітет Полтавщини, який за допомогою листівок звернувся до населення із закликом до повстання проти радянської влади. Автор

⁴² Файзулін Я., Скальський В. Перелоги Української революції: Другий Зимовий похід Армії УНР. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2008. – С. 13.

⁴³ Полянський О. Український рух опору в 1921–1939 рр. – С. 12.

⁴⁴ Плазова Т. Указ. праця. – С. 147.

⁴⁵ Василенко В. Підготовка антибільшовицького повстання в Україні у 1921 р. – С. 144–145. Див. також: Сідак В. Указ. праця.

⁴⁶ Мотенко Я.В. Селянський рух в Харківській губернії (1917–1921 рр.). – С. 14.

⁴⁷ Див.: Мотенко Я. Селянський повстанський рух у Харківській губернії (1921 р.). – С. 15.

⁴⁸ Ковальова Н. З історії селянського повстанського руху на Катеринославщині у 1921 р. – С. 113.

підкреслює, що на квітень невдоволення більшовиками досягло критичної межі, селянство дедалі більше усвідомлювало, що здобути кращу долю можна лише поваливши більшовицький режим і збудувавши власну державу.

Розмах селянсько-повстанського руху у першій половині 1921 р. дослідник визначив на основі радянських документів. Зокрема, у квітні 1921 р. на обліку в органах радянської влади перебувало 19 загонів, в яких налічувалося 540 піших і 61 кінний повстанець при трьох кулеметах (це без дрібних загонів махновців, які відбилися від своїх основних сил під час рейду Н. Махна Полтавщиною). Проте Я. Ревегук переконаний, що ці дані занижені, адже загони виникали стихійно й так само швидко зникали, зазнавши втрат, або їх учасники розходилися по домівках, щоби сіяти хліб чи збирати врожай. Крім того, зв'язок між Полтавою й повітами та волостями не був стабільним, інформація до губернського центру не завжди доходила і не відображала справжнього воєнно-політичного становища на Полтавщині. Так, лише у Зіньківському повіті у травні 1921 р. налічувалося 9 повстанських загонів отаманів Л. Христового, М. Мандика, І. Штаба, Антоненка, Турчина, Тимошенка, Кундія, Листопада, Бея. Їх усіх чекісти вважали «петлюрівцями»⁴⁹.

Наші підрахунки щодо активності повстанства у липні 1921 р., здійснені на основі даних бюлетеня секретно-інформаційного відділу при РНК УСРР № 151 від 18 серпня 1921 р., свідчать, що у зазначений місяць в Україні діяло 66 партизанських загонів чисельністю 6200 кавалеристів і 750 піхотинців при 65 кулеметах⁵⁰. Тобто, у липні 1921 р. налічувалося близько 7000 повстанців. Звісно, що під час найбільшого розмаху руху, у травні-червні, цифра була значно більшою.

Утім, слід погодитися з В. Сідаком, що кількість партизанських загонів і загальну чисельність повстанців встановити вкрай важко, адже далеко не всі відомості були зафіксовані більшо-

вицькими джерелами; ППШ не завжди міг отримати достовірну інформацію; чисельність повстанських загонів постійно змінювалася під впливом різних чинників, у першу чергу внаслідок зміни ставлення селянства до політики радянської влади, а також унаслідок певних організаційно-тактичних особливостей самих повстанських формувань, котрі не мали, як правило, постійного складу і нерідко зменшувалися чи збільшувалися залежно від ситуації⁵¹. В. Сідак уточнив, що за офіційними радянськими даними тільки на Київщині на початку 1921 р. діяло до 100 повстанських груп. Основними районами поширення руху опору були Київщина, Східна Волинь, Поділля, Катеринославщина, Полтавщина, ряд південних місцевостей України⁵².

Більш детально про розвиток повстанського руху на Київщині 1921 р. йдеться в дослідженні В. Щербатюка⁵³. Зокрема, зазначається, що на початок літа 1921 р. місцеві повстанці мали на озброєнні до 40 кулеметів. Значного розмаху селянський повстанський рух набув у Чигиринському (Холодний Яр), Уманському, Таращанському, Канівському, Звенигородському, Київському, Чорнобильському, Радомишльському, Білоцерківському повітах. У районі Ставища активно діяв 8-й повстанський штаб на чолі з Якубовським. Повсталі проводили теракти проти комісарів, керівників комнезамів, партпрацівників. Улітку 1921 р. більшовики змушені були визнати небезпеку, яку для радянської влади на Правобережжі становив повстанський рух. Зокрема, особливу активність на Київщині виявляли загони отаманів Струка, Орлика, Яблучка й Лісовика⁵⁴.

І. Білас, посилаючись на доповідну записку головнокомандувача всіма збройними силами Російської Республіки Л. Камєнєва на ім'я В. Леніна від 9 лютого 1921 р. про стан боротьби з повстанцями, здійснюючи суспільно-політичний та історико-

⁵¹ Сідак В. Указ. праця. – С. 40–41.

⁵² Там само. – С. 40.

⁵³ Щербатюк В.М. Боротьба селян України проти більшовицької агресії та режиму 1917–1923 років // Вісник Черкаського ун-ту: Серія: Історичні науки. – Черкаси, 2008. – Вип. 133/134. – С. 114–120.

⁵⁴ Там само. – С. 117–118.

⁴⁹ Ревегук В.Я. Повстанський рух на Полтавщині. Збройна боротьба в умовах непу...

⁵⁰ Галузевий державний архів Міністерства оборони України (далі – ГДА МО України), ф. Р.3773, оп. 19823, спр. 16, арк. 108.

правовий аналіз репресивно-каральної системи в Україні 1917–1953 рр., відзначав активність селянсько-повстанського руху 1921 р. в Радомишльському повіті, західніше Києва та в Таращансько-Звенигородському і Гайсинсько-Уманському районах. У наведеному дослідником документі значилося, що загони повстанців налічували від 100 до 250 осіб, а загальна їх чисельність становила близько 2500 бійців⁵⁵. Виходячи з цих цифр можемо припустити, що на зазначених територіях діяло від 10 до 25 загонів. Автор, здійснюючи спробу детального висвітлення механізму функціонування репресивно-каральної системи в Україні як головного знаряддя більшовицького режиму в боротьбі з національно-визвольним рухом, на основі широкої джерельної бази зробив висновок, що російським більшовикам завжди було вигідно таврувати національно-визвольну боротьбу українського народу як «бандитизм», видаючи себе за «миротворців та носіїв щастя» й маючи за мету будь-що зберегти «єдину, неподільну Росію»⁵⁶.

Дослідження сучасних вітчизняних істориків, архівні документи свідчать, що Київщина була одним із найбільших регіонів селянсько-повстанського руху в Україні доби Української революції 1917–1921 рр. та й в наступні роки, яскравим прикладом організації й активного збройного опору селян загарбникам. Такий висновок подано в узагальнюючому дослідженні В. Щербатюка⁵⁷. Про Київщину як про один із найповажніших центрів повстанства всієї України писав і П. Стегній⁵⁸.

Упевнено можемо констатувати й те, що одним із найбільш активних регіонів повстанського руху 1921 р. було Поділля. А. Зінченко й Л. Петров на основі архівних даних твердять, що

⁵⁵ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історично-правовий аналіз: У 2 кн. – Кн. 1. – К.: Либідь; Військо України, 1994. – 432 с.

⁵⁶ Там само. – С. 75.

⁵⁷ Щербатюк В.М. Селянський повстанський рух на Київщині 1917–1923 рр.: сучасна історіографія проблеми // Укр. істор. журн. – 2010. – № 3. – С. 192.

⁵⁸ Стегній П.А. Указ. праця. – С. 11.

у травні 1921 р. повстання тут було в розпалі⁵⁹. У боротьбі з червоними особливо виділялися загони Лиха, Хмари та Комарчика загальною чисельністю 1500 осіб при 12 кулеметах, а також Гальчевського-Войнаровського (150 осіб, 8 кулеметів), Заболотного та Кошового (750 козаків при 8 кулеметах). Окрім того, діяли ряд дрібних загонів, які на той час також становили значну силу⁶⁰. На наш погляд, цінність дослідження не лише в його узагальнюючому характері щодо повстанського руху на Поділлі, а й у фактологічній конкретиці. Зокрема, автори описали одну з яскравих сторінок історії подільського повстанства 1921 р. — виступ на початку лютого селян Могилівського та Ямпільського повітів. Тоді в результаті впровадження продрозкладки до зброї взялися 12 тис. хліборобів на Ямпільщині й 5 тис. на Могилівщині. Характерно, що виступу були притаманні чіткі організаційні завдання: відтіснити червоних від кордону й дати змогу петлюрівцям, які перебували в Румунії, перейти в наступ на Поділля та підняти загальне повстання по всій Україні. І хоч автори спеціально не наголошують на зв'язках повстанців Поділля з урядом УНР та ППШ, усе ж виокремлені ними цілі й завдання виступу переконують, що певні контакти мали б бути. Для придушення повстання більшовицька влада змушена була задіяти регулярні війська — частини 24-ї Залізної дивізії. У ході 12-денної боротьби червоні спалили село Оленівку, проти селян було застосовано артилерію. Незважаючи на відчайдушний опір виступ було придушено, а його керівників та ще 300 повстанців страчено⁶¹.

На описі діяльності загонів отаманів Заболотного, Ю. Мордалевича, Хмари, Струка, Орлика (полковника Карпенка), Лисиці та інших в умовах найбільшого піднесення селянсько-повстанського руху 1921 р. зосередила увагу Т. Плазова⁶².

Незважаючи на те, що Х з'їзд РКП(б) (березень 1921 р.) започаткував нову економічну політику й замість реквізиції зер-

⁵⁹ Зінченко А., Петров Л. Селянство Поділля у повстанському русі 1919–1926 рр. – С. 79.

⁶⁰ Там само.

⁶¹ Там само. – С. 78.

⁶² Плазова Т. Указ. праця. – С. 90–96, 99–100.

на більшовицький уряд обклав хліборобів податком, влада, як і в попередні роки, продовжувала чинити насилля над селянством. Ю. Котляр на прикладі південних регіонів України підкреслив, що продподаток запроваджувався з урожаю 1921 р., а зерно 1920 р. й надалі забирали через розверстку⁶³. Досліджуючи процес переходу українського села до непу П. Тригуб зазначив, що на початку 1921 р. в Україні ще проводилася політика воєнного комунізму. На місцях відбувалося розкуркулення заможної частини сільського населення (вересень 1920 – квітень 1921 рр.), в якій відбирали продукти харчування, одяг та предмети домашнього вжитку, причому одну чверть вилученого відправляли Червоній армії, іншу — радянським службовцям, а решту — комнезамам⁶⁴.

С. Кульчицький, аналізуючи закономірності розвитку України у перше десятиліття радянської влади, наводить уривок із промови В. Леніна наприкінці жовтня 1921 р.:

«На весну 1921 р. виявилось, що ми зазнали поразки у спробі штурмовим способом [...] перейти до соціалістичних основ виробництва і перерозподілу».

Історик зазначає, що впровадження непу було викликане неспроможністю комуністичного розподілу шляхом реквізиції продукції селянських господарств⁶⁵. Однак потреба у хлібі для жителів російських міст, і, у першу чергу, Петрограда й Москви, та розверстка на врожай 1920 р. змушували радянську владу посилювати реквізичні методи, у чому переконують документи, наведені І. Біласом. Так, з телеграми головам губернських виконкомів, секретарям губернських парткомів щодо прискорення реалізації продрозкладки від 18 травня 1921 р. дізнаємося про прискорення відправки зібраних продуктів для меш-

канців Москви й Петрограда. Це доручення ЦК РКП було проголошене «бойовим завданням більшовицької партії», для виконання якого створювалася щоденна нарада з п'яти осіб — голови губвиконкому (керівник), секретаря губпарткому, голів продкомгуба, предгубчека і начальника місцевої військової частини. І. Білас із метою роз'яснення повноважень новоствореної структури вдало зазначив, що їй надавались, як ішлося в документі, «найширші повноваження» для виконання поставлених задач із залученням за потреби партійного й радянського апарату. Щоденно о 18⁰⁰ нарада мала подавати звіт про виконану роботу вищим організаціям.

Такий підхід партійно-радянських органів лише сприяв активізації опору з боку українського селянства. У відповідь більшовики посилили репресивні заходи: заручництво, арешти, реквізиції, військову силу та конфіскації тощо. Тактику радянської влади щодо штучного прискорення класового розшарування селян і розпалювання антагонізму на селі висвітлює В. Сідак⁶⁶. Зокрема, він підкреслив, що впровадженню цієї політики на селі сприяла постанова РНК УСРР від 29 січня 1921 р., підписана головою РНК Х. Раковським і командувачем збройними силами радянської України М. Фрунзе, де у п. 2 наголошувалося:

«Всебічно сприяти процесу розшарування села шляхом збільшення числа комітетів незаможників, посилення і поглиблення їх праці».

1 квітня 1921 р. Х. Раковський підписав нову інструкцію, де конкретизувався механізм відбору заручників. Дослідник доречно виокремив постанову РНК УСРР від 19 квітня 1921 р. (підписана В. Чубарем), згідно з якою при військових загонах створювалися революційні трійки, які мали права ревтрибуналів, їх діяльність не регламентувалася юридичними процедурами, а рішення виконувалися беззастережно⁶⁷.

⁶⁶ Див.: Сідак В. Національні спецслужби в період Української революції 1917–1921 рр. (невідомі сторінки історії). – К.: Видав. дім «Альтернативи», 1998. – 320 с.

⁶⁷ Сідак В. Указ. праця. – С. 242–244.

⁶³ Котляр Ю.В. Селянство Півдня України в період нової економічної політики (1921–1929 рр.). – С. 17.

⁶⁴ Тригуб П.М. Південноукраїнське село в період переходу від політики воєнного комунізму до нової економічної політики (1921 – перша половина 1923 рр.). – С. 43.

⁶⁵ Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К.: Основи, 1996. – С. 152.

Ю. Котляр на прикладі південних регіонів України, розкриваючи їх специфіку, наголосив на психологічному неприйнятті селянством деспотичного характеру більшовицької влади, будь-якого насилля, підкресливши усвідомлення селянами своєї сили. Дослідник переконаний, що поведінка селянина-власника виражалася у збереженні традицій пращурів-бунтарів і в боротьбі за землю⁶⁸. Оскільки конфіскація майна та інше насилля, як правило, здійснювалося комуністами, членами комнезамів та ревкомів за сприяння міліції й військових частин⁶⁹, то у селян щодо них формувалося відповідне ставлення.

Висновки Ю. Котляра можна застосувати й до селянства інших регіонів та й усієї України загалом. Так, наприклад, згадувані А. Зінченко і Л. Петров переконливо довели, що насилля й розправи не зупинили селян Поділля. Повстанський рух 1921 р. тривав, заходи правлячого режиму озлоблювали селян, які весь час поповнювали рух людьми, підтримували його провіантом, фуражем, одягом тощо⁷⁰.

У першій половині 1921 р. на теренах України, крім партизанських загонів, широко створювалися і підпільні повстанські організації. Т. Плазова однією з найпотужніших на рубежі 1920–1921 рр. називає Холоднороську, очолювану колишнім членом УЦР полковником С. Панченком. Центром Холоднороського повстанкому авторка визначила Черкащину, а його плив, як пише дослідниця, відчувався далеко поза цією територією⁷¹. Таке твердження потребує деякого уточнення. Тогочасну Черкащину ми аж ніяк не можемо назвати центром Холоднороського повстанкому, адже він базувався в урочищах Холодного Яру та навколишніх селах, що входили до Чигиринського повіту Київської губернії, північна частина якого межувала з Черкаським

⁶⁸ Котляр Ю.В. Селянство Півдня України: доба нової економічної політики (1921–1929 рр.). – С. 15.

⁶⁹ Котляр Ю.В. Повстанство. Селянський рух на Півдні України. – Миколаїв; Одеса, 2003. – С. 86.

⁷⁰ Зінченко А., Петров Л. Селянство Поділля у повстанському русі 1919–1926 рр. – С. 78.

⁷¹ Плазова Т. Указ. праця. – С. 90.

повітом тієї ж губернії. Дослідниці слід було б уточнити й територію поширення впливу зазначеного повстанкому. На наш погляд, найбільш повно таку інформацію містить дослідження Р. Коваль⁷², про це маємо відомості і у працях Н. Гулі та Н. Лавріненка⁷³, В. Щербатюка⁷⁴. Зокрема, в останній ідеться, що територія військово-політичної організації Холодного Яру не була сталою, в основному охоплюючи Чигиринський і східну частину Черкаського повітів. Під її впливом перебували повіти Південної Київщини, значні простори Полтавської й Херсонської губерній. Автор відзначив, що у 1921 р. організація обіймала Чигиринський, Олександрійський, Єлизаветградський, Звенигородський, частину Уманського повітів, а опорною базою був Холодний Яр (урочища в околицях Чигирини) та Мотронинський монастир⁷⁵. Діяльності повстанських загонів Холодного Яру проти більшовиків у 1921–1922 рр. присвятив своє дослідження Д. Красносілецький⁷⁶.

На території УСРР за підтримки ППШ формувалися координаційно-керівні органи антирадянської повстансько-підпільної боротьби. В. Сідак зазначає, що за участі емісарів ППШ у Києві у березні 1921 р. виник Всеукраїнський центральний повстанський комітет (ВЦПК, Центрповстанком, у багатьох джерелах зустрічається також скорочення Цупком). Керівну п'ятірку Цупкому очолював досвідчений громадський і політичний діяч,

⁷² Коваль Р. Повернення отаманів Гайдамацького краю. – С. 194–222.

⁷³ Гуля Н., Лавріненко Н. Холодний Яр на історичній карті України // Черкащина в контексті історії України: Мат. Першої наук.-краєзн. конф. Черкащини, присвяч. 50-річчю утворення Черкаської обл. – Черкаси, 2004. – С. 224–232.

⁷⁴ Щербатюк В.М. Пошукові експедиції як спосіб дослідження селянського повстанського руху доби Української революції 1917–1921 років (За результатами пошукових експедицій організації «Витоки» Національної спілки краєзнавців України) // Вісник Академії праці та соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2009. – № 5. – С. 166–173.

⁷⁵ Щербатюк В.М. Указ. праця. – С. 168–169.

⁷⁶ Красносілецький Д. Антибільшовицький рух повстанських загонів Холодного Яру в 1921–1922 рр. // Наукові записки: Зб. наук. пр.: Серія: Історичні науки. – 2009. – № 12. – С. 140–149.

колишній есер Іван Чепілко. Із часом виникли підпільні губернські, повітові, міські, сільські повстанками, які розгорнули формування збройних загонів і підпільних груп⁷⁷.

Дещо по-іншому трактує виникнення ВЦПК В. Василенко, зазначаючи, що до його створення 18 березня 1921 р. призвела місцева ініціатива. На противагу В. Сідаку В. Василенко стверджує, що ця подія стала несподіванкою для ППШ. Більше того, на думку В. Василенка, український та закордонний повстанські центри певний час паралельно розповсюджували вплив на територію України, що не додавало ефективності їх організаційним заходам. Водночас, дослідник акцентував увагу, що все ж Цупком був визнаний ДЦ УНР вищим військовим і цивільним органом національної влади в Україні, провідником ідей і виконавцем завдань ППШ, та навіть отримав затверджені головним отаманом і начальником ППШ уповноваження з дорученням об'єднувати повстанські організації й партизанські загоны на теренах України, зв'язуючи їх між собою і з Головною командою. Важливо, що В. Василенко вказав на зростаючий авторитет організації. Зокрема, дослідник зазначає, що підлеглість Цупкому також визнала Військова організація січових стрільців (ВОСС, керівник — галичанин О. Думін), яка була заснована у квітні 1921 р. при 2-й київській школі червоних старшин і прагнула охопити впливом армійські частини Київського військового округу⁷⁸.

За твердженням П. Стегнія, у радянській та закордонній літературі йшлося про існування двох всеукраїнських повстанських органів. «Другим Цупкомом» був повстанський центр наддніпрянських осередків Української військової організації (УВО), що визнавав зверхність ВЦПК, будучи його складовою частиною. На думку П. Стегнія, аналіз діяльності ВЦПК свідчить, що він виконав головне своє завдання — об'єднати й очолити повстанські сили України. Проте ліквідація у липні 1921 р. звела нанівець його працю.

⁷⁷ Сідак В. Указ. праця. – С. 241.

⁷⁸ Василенко В. Підготовка антибільшовицького повстання в Україні у 1921 р. – С. 142, 143.

Створення координаційних осередків в Україні не припинялося. В. Сідак зазначає, що у серпні 1921 р. виникла Козача рада, котра при розгортанні повстання мала узгоджувати дії повстанців на території Київської, Подільської, Волинської, Миколаївської та Одеської губерній⁷⁹. Уже у вересні рада діяла як центр підготовки загального повстання на Київщині, Волині, Миколаївщині та Одещині, а її головою було обрано службовця білоцерківської кооперації Павла Гайдученка (Гонту)⁸⁰.

У більшості праць стверджується, що після ліквідації ВЦПК його функції перебрала Козача рада, проте існують суперечливі відомості щодо назви, часу заснування, сфери впливу та політичної орієнтації цієї організації. Прояснити ситуацію намагається П. Стегній, акцентуючи увагу на версіях радянської (праці О. Кучера і Д. Голінкова) та зарубіжної (І. Мазепа) історіографії (остання, на його думку, найбільш вірогідна). Так, згідно з першою, нову Козачу раду було створено 5 серпня 1921 р. в м. Біла Церква активістами Всеукраїнського повстанкому, яким удалось уникнути арештів: М. Лозовиком, М. Симаком (він же Суц і Дубок) та емісаром С. Петлюри й агентом 6-ї польської армії Т. Бессарабенком. С. Петлюра затвердив її як центр підготовки повстання в кількох губерніях Правобережжя. Згідно ж із версією І. Мазепа, всеукраїнського масштабу Національна козача рада існувала в Києві, мала контакти з Тарновом і повстанським штабом. Ця організація була викрита в липні 1921 р. П. Стегній пише, що дослідник В. Верига у книзі «Листопадовий рейд» в основному повторив версію І. Мазепа, але використав і радянську. Зокрема, вчений пояснив існування двох козачих рад — до арештів у липні і нової, створеної у серпні 1921 р. М. Лозовиком та ін. Більшість дослідників визначають Козачу раду як організацію унерівської орієнтації, проте П. Стегній твердить про її гетьманський характер⁸¹.

⁷⁹ Сідак В. Національні спецслужби в період революції 1917–1921 рр. (невідомі сторінки історії). – С. 241.

⁸⁰ Там само. – С. 246.

⁸¹ Стегній П.А. Указ. праця. – С. 11; Щербатюк В.М. Селянський повстанський рух на Київщині 1917–1923 рр. ... – С. 197.

Сучасні історики одностайно сходяться на думці, що в 1921 р. широкий партизансько-підпільний рух антирадянської спрямованості був одним із провідних чинників військово-політичної та соціальної обстановки в УСРР, а найбільші зіткнення повстанців і їх супротивників відбувалися на Київщині, Поділлі, у районі Холодного Яру⁸². На підтвердження такого висновку наведемо відомості начальника секретно-інформаційного відділу при РНК УСРР Таніна за липень 1921 р.:

«Розвідуправ [...] вказує на посилення діяльності повстанського центру на Правобережжі. Робота петлюрівських організацій на Правобережній Україні [...] носить напружений характер [що свідчить. — *В. Щ.*] про наближення часу повстання на Україні»⁸³.

Відтак має рацію І. Срібняк, стверджуючи, що саме на ці регіони ППШ спрямовував головну увагу, саме сюди відряджались більшість зв'язківців і старшин-організаторів, спрямовувалися кошти та зброя⁸⁴. В. Сідак, підтримуючи цю думку, називає причини посиленої уваги ППШ: керівництво штабу вбачало більшу активність повстанського руху на Правобережжі у вищій національній свідомості місцевого населення, переважанні серед селянства дрібних власників, котрі вороже ставилися до соціальних експериментів більшовиків⁸⁵. У 1921 р. повстанський рух становив значну небезпеку для пануючого режиму. О. Ганжа засвідчує це тим фактом, що половина питань військового характеру, котрі розглядалися вищими партійними органами радянської України (політбюро та оргбюро ЦК КП(б)У) в 1921 р., присвячувалися саме боротьбі з повстанством, яке на кінець 1920 р. тримало під контролем практично всю сільську місцевість⁸⁶.

Цілком очевидно, що у першій половині 1921 р. визвольний рух в Україні набирав сили. На думку Т. Плазової, наймасовіше

його піднесення припало на літо⁸⁷. І. Срібняк переконаний, що у цей же час партизансько-повстанський рух в Україні набув рис усезагального⁸⁸. А. Зінченко і Л. Петров на прикладі Поділля твердять, що наприкінці травня окреслилася тенденція до згуртування повстанців в єдину організацію та координації дій. Так, наприклад, у результаті злиття загонів Лиха, Хмари й Терещенка виникло з'єднання, що налічувало 1600 кіннотників і 500 піших повстанців. Водночас, на Поділлі з'явилися нові отамани: Іскра, Шевчук, Демченко, Нечипоренко, Клим. У краї поширювалися прокламації від керівництва УНР, підписані командиром з'єднання Бондарчуком. До його складу входили 1-й кінний козацький полк отамана Терещенка й 3-й кінний повстанський полк отамана Хмари, створені за взірцем регулярних військ⁸⁹.

Беручи до уваги розмах повстансько-партизанського руху на Правобережжі можна переконливо стверджувати, що саме ця територія 1921 р. стає центром боротьби проти комуністичного режиму за повернення до влади уряду УНР. Ряд дослідників наголошують на підтримці унерівської ідеї селянами Лівобережжя, як, наприклад, Я. Мотенко, котрий навів яскравий приклад, коли у березні 1921 р. делегати селянської конференції Куп'янського повіту Харківської губернії ухвалили резолюцію з вимогою визнання України незалежною народною республікою⁹⁰. Та все ж саме повстанство Правобережжя відіграло провідну роль у боротьбі. О. Ганжа пояснює це близькістю кордону та зменшенням чисельності повстанських загонів на Лівобережжі після розгрому в серпні 1921 р. армії Н. Махна. Зокрема, дослідниця зазначає, що сусідні держави були зацікавлені в дестабілізації обстановки в Україні, підтримували повстанські загони, дозволяючи їм відходити на свою територію

⁸² Сідак В. Указ. праця. – С. 338; Плазова Т. Указ. праця. – С. 102; Срібняк І. Указ. праця. – С. 149.

⁸³ ГДА МО України, ф. Р. 3773, оп. 19823, спр. 16, арк. 256.

⁸⁴ Срібняк І. Указ. праця. – С. 149.

⁸⁵ Сідак В. Указ. праця. – С. 240.

⁸⁶ Ганжа О. Указ. праця. – С. 129, 141.

⁸⁷ Плазова Т. Указ. праця. – С. 108.

⁸⁸ Срібняк І. Указ. праця. – С. 149.

⁸⁹ Зінченко А., Петров Л. Селянство Поділля у повстанському русі 1919–1926 рр. – С. 79.

⁹⁰ Мотенко Я.В. «Куркульство» як активний учасник селянського руху в Харківській губернії (1917–1921 рр.). – С. 169.

після невдалих боїв, а також використовувати її для підготовки нових рейдів⁹¹.

Масовий загальнонаціональний характер повстанського руху, що розгорнувся в Україні весною — на початку літа 1921 р., змусив більшовицьку владу стягнути для боротьби з ним значні сили. З цього приводу В. Сідак зазначає, що поразка УНР та Врангеля дозволила більшовикам кинути проти українських повстанців регулярну армію. За даними розвідки ППШ, у серпні 1921 р. в УСРР дислокувалося щонайменше 14 стрілецьких і 4 кавалерійських дивізії, окрема прикордонна дивізія особливого відділу КВО (3 бригади), технічні частини, аероплани, 23 бронепотяги тощо⁹². О. Ганжа, продовжуючи цю тему, уточнює, що на боротьбу з повстанським рухом в Україні було спрямовано найбільш боєздатні більшовицькі війська — корпус червоного козацтва В. Примакова, 25-ту Чапаївську, 44-ту стрілецьку І. Дубового, 9-ту кавалерійську Г. Котовського, 51-шу стрілецьку дивізію В. Блюхера тощо⁹³. Окрім того, проти повстанців діяли й збройні формування органів внутрішніх справ та держбезпеки.

Застосування впродовж літа 1921 р. регулярних військ призвело до розпорошення повстанських загонів. І. Срібняк зазначає, що відтепер повстанці почали діяти невеликими групами по 15–70 осіб, деякі загони взагалі припинили своє існування, інші тимчасово відмовилися від активних бойових дій. Значних втрат зазнало й підпілля в містах⁹⁴. Дослідник зазначає, що заарештований голова ВЦПК І. Чепілко на допиті видав київську міську, уманську, звенигородську повітові повстанські організації⁹⁵. Тоді ж було ліквідовано холодноярський окружний повстанком. За короткий час агенти НК–ДПУ вбили кількох партизанських ватажків. І. Срібняк стверджує, що після проголошення Москвою амністії на неї перейшли отамани Мордалевич,

⁹¹ Ганжа О. Указ. праця. – С. 147.

⁹² Сідак В. Повстансько-партизанський штаб Державного центру УНР в еміграції (1921 р.). – С. 41.

⁹³ Ганжа О. Указ. праця. – С. 141.

⁹⁴ Срібняк І. Указ. праця. – С. 149–150.

⁹⁵ Там само. – С. 150. Див. також: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 1092, оп. 2, спр. 11, арк. 19.

Верхапівський, Богатиренко, Цвітковський та ін. Підтримуємо думку автора, що цей крок підштовхнув значну частину повстанців скласти зброю. Однак інтерпретація словосполучення «перехід отаманів», що його вживає в тексті дослідник, наштовхує на думку, що останні, амністувавшись, узяли сторону радянської влади (чи то відкрито співпрацюючи з нею, чи то за власним бажанням сприяючи ліквідації повстанського руху). На наш погляд, більш точним є словосполучення «сприйняття амністії», «погодження на амністію», адже для частини отаманів піти на цей крок означало відмовитися від дальшої боротьби, а не співпрацювати з колишнім ворогом. Та й сама процедура амністування не вселяла великих сподівань на «прощення» з боку режиму, у чому згодом переконаються багато колишніх отаманів. Припускаємо, що саме це спонукало отамана Чорного Ворона втекти з-під варти вже після згоди на амністію⁹⁶, адже після того, як керівники повстанських загонів складали зброю, передбачалася відсилка їх до вищих інстанцій, як зазначалося, «для остаточного амністування перед центром». На основі архівних документів В. Щербатюк показав, що повітові структури, які на місцях вели боротьбу з повстанським рухом, хоч і обіцяли амністованим безпеку, проте у рішеннях цілком залежали від висновків вищих владних органів⁹⁷. Так, у дослідженні наводиться протокол № 40 звенигородської повітвійськнаради (від 23 липня 1921 р.), яка, розглядаючи питання «о применении амнистии к добровольно явившимся бандитам (колишнім отаманам — В. Щ.) Ярошенко, Иванову, Чёрному Ворону», постановила «амнистировать Ярошенко (если есть на то решение губсовещания), об остальных двух запросить по прямому проводу губсовещание»⁹⁸. Проте більшовики переважно не дотримувалися власних обіцянок. Зокрема, на засіданні зазначеної повітвійськнаради її голова Єфремов затвердив рішення:

⁹⁶ ГДА МО України, ф. Р. 3773, оп. 19823, спр. 12, арк. 247 зв.

⁹⁷ Щербатюк В. М. Отаман Квітковський в селянській війні доби Української революції 1917–1921 років (за матеріалами періодичних видань, документів архівів, наукових досліджень) // Гілея: 36. наук. пр. (Київ). – 2009. – Вип. 21. – С. 44–50.

⁹⁸ ГДА МО України, ф. Р. 3773, оп. 19823, спр. 16, арк. 222.

«Просить губсовещание применить меры к удалению из пределов Звенигородского уезда бывших атаманов Пугача, Бойко, исходя из тех соображений, что требовавшаяся от них работа ими исполнена и дальнейшее пребывание их в уезде нежелательно»⁹⁹.

Звідси досить логічним виглядає висновок, що колишні отамани з досвідом повстансько-партизанської боротьби були небажаними для радянської влади не лише у рідних місцях, а й в інших куточках України — як правило, їх знищували. Не минула ця доля й колишнього отамана, члена Козачої ради Квітковського (Цвітковського), якого розстріляли в 1923 р.¹⁰⁰

В. Сідак підкреслює, що у липні 1921 р. радянська влада значно посилила удари по повстансько-підпільному руху, знищуючи партизанські загони, викриваючи підпільні групи та їх керівні органи в містах¹⁰¹. Щодо втрат повстанців, І. Срібняк наводить дані, що тільки за липень 1921 р. загинуло 26 отаманів і 1189 партизанів; у полон потрапило 9 ватажків і 1537 бійців; скористалися амністією 27 отаманів і 473 партизана¹⁰². На основі документів Галузевого архіву МО України В. Щербатюк встановив, що у липні 1921 р. в результаті боротьби з повстанським рухом було нейтралізовано 54 отамани і 3709 повстанців. Зокрема, у справі 16 фонду Р. 3773 (оп. 19823) ідеться, що 19 отаманів пішли на амністію, 30 було вбито, 5 заарештовано. За липень радянська влада здійснила 95 військових операцій, із них частини ВУНК — 40, міліція — 29, загони незаможників — 14, (решту 12, очевидно, регулярні війська — *В. Щ.*).

Т. Плазова звернула увагу, що у боротьбі з повстанством більшовики зробили ставку на репресивні заходи щодо учасників повстанського руху та селянства загалом. Дослідниця зазначає, що влітку 1921 р. було ліквідовано понад 6000 повстанських груп і загонів¹⁰³. О. Ганжа твердить, що режим намагався максимально придушити повстанський рух селян руками

⁹⁹ ГДА МО України, ф. Р. 3773, оп. 19823, спр. 16, арк. 225.

¹⁰⁰ Щербатюк В.М. Указ. праця. – С. 48.

¹⁰¹ Сідак В. Указ. праця. – С. 42.

¹⁰² Срібняк І. Указ. праця. – С. 151.

¹⁰³ Плазова Т. Указ. праця. – С. 53.

самих же селян. На підтвердження історик навела одну з інструкцій київської окружної наради по боротьбі з бандитизмом, датовану 30 травня 1921 р., де відверто вказувалося, що «основною метою створення інституту відповідачів є не негайний розгром бандитизму шляхом репресій, а внесення розбрату та розколу на селі». Далі авторка роз'яснює, що одним із найбільш поширених методів нацьковування селян один проти одного було запровадження винагороди за повідомлення про тих, хто сприяв повстанцям. Причому, вона виділялася з конфіскованого у місцевих селян майна¹⁰⁴. І. Білас, підсумовуючи боротьбу правлячого режиму проти повстансько-партизанського руху влітку 1921 р., цитує витяг із «Короткого огляду боротьби з бандитизмом на території України в липні 1921 р.», де представники радянської влади визнавали зміцнення свого становища і відзначали досягнуті успіхи¹⁰⁵.

Отже, ряд сучасних вітчизняних дослідників наголошують, що загальна ситуація в Україні на кінець літа 1921 р. не сприяла проведенню збройного повстання. Однак, як зауважив І. Срібняк, ППШ продовжував здійснювати комплекс заходів оперативно-організаційного характеру з підготовки широкого виступу проти радянської влади¹⁰⁶. Навіть незважаючи на те, що, за В. Василенком, нагода для всенародного повстання, яке планувалося на травень–червень 1921 р. із розрахунку на ініціативу місцевих організацій та максимально високу активність селян перед жнивами, була безповоротно втрачена¹⁰⁷. Перебуваючи у цілковитій залежності від поляків, головний отаман військ УНР С. Петлюра відмовився затвердити план Ю. Тютюнника про початок повстання у травні–червні 1921 р.¹⁰⁸, відтак виступ було відкладено до пізньої осені, коли передумов для його успішного розвитку вже не було. На думку В. Василенка, підго-

¹⁰⁴ Ганжа О. Указ. праця. – С. 143.

¹⁰⁵ Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історично-правовий аналіз. – Кн. 2. – С. 106–109.

¹⁰⁶ Срібняк І. Указ. праця. – С. 151.

¹⁰⁷ Василенко В. Підготовка антибільшовицького повстання в Україні у 1921 р. – С. 141.

¹⁰⁸ Там само. – С. 145.

товка інтернованих частин армії УНР до збройного виступу, визначення загальної кількості учасників походу, забезпечення їх зброєю та спорядженням, як, урешті, і остаточне узгодження планів та часу переходу кордону залежали від позиції польського уряду. Польща ж не переймалася закулісними домовленостями з українською політичною еміграцією настільки, щоби беззастережно порушувати умови цілком вигідного для неї міждержавного договору з РСФРР та УСРР¹⁰⁹.

На думку Т. Плазової, зволікання з початком повстання у травні–червні 1921 р. заздальгідь прирєкло на невдачу майбутній похід армії УНР в Україну та спробу підняття загального повстання¹¹⁰. Однак, враховуючи думки вчених, зауважимо, що незважаючи на значні втрати серед повстанців улітку 1921 р. та зволікання з виступом у травні–червні, всеукраїнське повстання все ж могло мати успіх наприкінці серпня – у вересні, коли радянська влада, незважаючи на проголошену заміну продрозкладки продподатком, не поспішала відмовлятися від силових методів збору продовольства. До того ж, і продподаток лягав великим тягарем на плечі селянства. Саме ці фактори могли стати каталізатором повстанського руху, якби планований похід армії УНР відбувся щонайпізніше у вересні 1921 р. Цю ситуація розумів Ю. Тютюнник, який у серпні був змушений удатися до погроз щодо ухвалення власного рішення про початок антибільшовицького повстання в Україні в разі подальших зволікань із виконанням зобов'язань, узятих на себе польською стороною¹¹¹.

Матеріали дослідження В. Василенка переконують, що навіть упустивши момент найвищого піднесення повстанського руху, усенародний виступ в Україні все ж планувався на вересень 1921 р., адже ППШ розіслав командувачам повстанськими групами накази головного отамана, що вимагали завершити

¹⁰⁹ Василенко В. Підготовка антибільшовицького повстання в Україні у 1921 р. – С. 150.

¹¹⁰ Плазова Т. Указ. праця. – С. 53.

¹¹¹ Сідак В. Повстансько-партизанський штаб Державного центру УНР в еміграції (1921 р.). – С. 52–53.

всі приготування до всеукраїнського повстання до 1 вересня 1921 р., а його початок пов'язувався зі збройним виступом частин армії УНР. Однак, далі автор зазначає, що 31 серпня на нараді вищого командного складу у присутності С. Петлюри Ю. Тютюнник усе ще узгоджував план виступу¹¹².

У результаті три групи армії УНР — Волинська (800 бійців, командир — Ю. Тютюнник, він же здійснював загальне керівництво), Бессарабська (бл. 300 осіб, командир — А. Гулий-Гуленко), Подільської (400 бійців, командир — М. Палій) — виступили лише наприкінці жовтня 1921 р. Похід повстанської армії УНР жовтня–листопада 1921 р. в історіографії отримав назву Листопадового рейду, або Другого зимового походу. Незважаючи на те, що після 1991 р. їй приділено значну увагу, ця тема потребує подальшого дослідження.

Певною мірою підготовка походу, його хід і наслідки представлено у спогадах учасників та спеціальних студіях¹¹³. Цю тему висвітлювали С. Литвин¹¹⁴, Я. Файзулін¹¹⁵, вона відтворена в колективних дослідженнях Я. Файзуліна та В. Скальського¹¹⁶, Р. Ковалю, В. Рога, П. Стегнія¹¹⁷ та ін. У контексті порушених питань листопадового походу армії УНР та ряду аспектів, що із ним пов'язані, торкнулися В. Сідак¹¹⁸, І. Срібняк¹¹⁹, Т. Пла-

¹¹² Василенко В. Підготовка антибільшовицького повстання в Україні у 1921 р. – С. 148–149.

¹¹³ Другий Зимовий похід, або Листопадовий рейд. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2006. – 246 с.; Другий Зимовий похід. Листопадовий рейд. Базар: [Зб. спогадів]. – К.: Фондація ім. Олега Ольжича, 1995. – 238 с.

¹¹⁴ Литвин С. Другий Зимовий похід армії Української Народної Республіки // Воєнна історія. – 2002. – № 5/6.

¹¹⁵ Файзулін Я. Зимовий похід 1921 року: історіографія та джерельна база // Вісник Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка: Українознавство. – К., 2006. – Вип. 10. – С. 41–45.

¹¹⁶ Файзулін Я., Скальський В. Перелоги Української революції: Другий Зимовий похід Армії УНР. – С. 1–13.

¹¹⁷ Коваль Р.М., Рог В.О., Стегній П.А. Рейду вічність. – К.: Діокор, 2001. – 126 с.

¹¹⁸ Сідак В. Повстансько-партизанський штаб Державного центру УНР в еміграції (1921 р.); Його ж. Національні спецслужби в період революції 1917–1921 рр. (невідомі сторінки історії).

¹¹⁹ Срібняк І. Указ. праця.

зова¹²⁰. Ґрунтовністю відзначається дисертаційне дослідження Я. Файзуліна¹²¹.

Похід здійснювався з розрахунку на масове антирадянське повстання селянства на теренах УСРР, тому командувач повстанською армією УНР Ю. Тютюнник напередодні виступу наказав усім п'яти повстанським групам в Україні оголосити загальний виступ і діяти згідно з інструкцією, що їй було видано 15 серпня 1921 р. Зокрема, друга повстанська група отамана Орлика мала знищити залізничні лінії на півночі Правобережжя, аби перетнути комунікації червоних частин із Києвом та не допустити їх відходу на північ. Третій повстанській групі отамана Левченка, яка діяла на Північному Лівобережжі, наказано було підірвати залізничний міст у Кременчуці, заволодіти Полтавою та здійснити рейд на Харків, щоби знищити радянський окупаційний центр в Україні. П'ята повстанська група отамана Брови діяла на Півдні України й мала перерізати шляхи сполучення між Україною та Доном, узяти Катеринослав, висадивши в повітря мости через Дніпро.

Погодьмося із Т. Плазовою в тому, що для українського населення цей рейд, насамперед, мав свідчити, що боротьба за національну незалежність триває, а більшовицька влада не настільки вкоренилася в Україні¹²². Без перебільшення можемо твердити, що в Україні чекали цього походу. Так, П. Стегній, досліджуючи селянські повстання у правобережній частині УСРР протягом 1921–1923 рр., переконує в активізації повстанського руху в деяких регіонах України. Однак тут же додає, що більшість їх усе ж не знала про виступ повстанської армії¹²³, що свідчило про недостатню організацію повстання внаслідок ряду причин, у тому числі й завдяки провалам у підпільній мережі влітку 1921 р.

¹²⁰ Плазова Т. Указ. праця.

¹²¹ Файзулін Я.М. Другий Зимовий похід в контексті української національно-визвольної боротьби 1917–1921 років... — 236 с.

¹²² Плазова Т. Указ. праця. — С. 146.

¹²³ Стегній П.А. Селянські повстання в Правобережній частині УСРР у 1921–1923 рр. (на матеріалах петлюрівського руху). — С. 12.

Переважна більшість істориків вважають, що під час Другого зимового походу армії УНР в Україні не вдалося підняти повстання¹²⁴. Однією з причин було те, що збройний похід, як сигнал до початку виступу, зазнав поразки. Так, С. Литвин наводить твердження дослідників історії рейду про те, що успіх загального повстання в Україні забезпечувався б не приходом військ УНР, а, перш за все, рухом місцевих повстанців. Попри підкреслення позитивних характеристик походу, свої спостереження вчений звів до одного із висновків, що його поразка негативно вплинула на український визвольний рух загалом, загальне повстання підняти не вдалося, а повстанська боротьба почала занепадати¹²⁵.

Однак в історіографії селянського повстанського руху 1921 р. маємо й іншу думку. Так, О. Шатайло не погоджується, ніби виступ в Україні під час походу повстанської армії не відбувся¹²⁶. На підтвердження автор нагадує, що водночас із походом армії УНР успішно діяли повстанці Південної Київщини, у районі поширення впливу холодноярської повстанської організації — Черкаський, Чигиринський, Кам'янський, Смілянський та інші повіті. На Уманщині виступив полковник П. Дерещук, який розгромив червоноармійців поблизу містечка Тялянки, а далі, об'єднавшись з отаманом Іщенком, повстанці взяли під контроль Звенигородщину й поширили свій вплив на Таращанщину¹²⁷. Погодьмося з дослідником, що Київщина була готова до загального повстання, однак очевидно й те, що у цьому регіоні воно таким не стало. Тобто, можемо підтримати О. Шатайла в тому, що повстання в окремих місцевостях відбулося, проте воно не переросло у загальне навіть у межах своїх регіонів, не кажучи вже про всеукраїнський масштаб.

Про зростання під час походу повстань в Україні говорить і Р. Подкур, який посилається на висновки органів НК–ДПУ УСРР,

¹²⁴ Див. напр.: Файзулін Я.М. Другий Зимовий похід в контексті української національно-визвольної боротьби 1917–1921 років. — С. 14.

¹²⁵ Див.: Литвин С. Другий Зимовий похід армії Української Народної Республіки. — С. 13.

¹²⁶ Шатайло О. Генерал Юрко Тютюнник. — С. 87.

¹²⁷ Там само. — С. 86.

що характеризували тогочасні виступи як «політичний бандитизм» з чітко організованою структурою, конкретними цілями та завданнями і реальною підтримкою серед населення¹²⁸.

В. Василенко також відзначає активність партизанських загонів у листопаді 1921 р., підкреслюючи, що загони отаманів Хмари, Литвинчука, Святенка та Орлика навіть долучилися до сил, які здійснювали Другий зимовий похід. Одночасно з рейдовими групами проводили допоміжні акції повстанці отаманів Заболотного (в районі Балти, Ольгополя), Шепеля (між Брацлавом і Вінницею), Лиха (поблизу Липівця), Брови (у районі Кременчука), Гайового і Орлика (під Києвом). Проте, зазначає дослідник, на появу в Україні пізньої осені національної армії очікували, з одного боку, знесилені та розпорошені повстанські формування, а, з іншого, добре підготовлені ворожі армійські підрозділи¹²⁹.

Привертають увагу підрахунки, зроблені на основі анкетних даних козаків і старшин, розстріляних 22 і 23 листопада 1921 р. у м. Базар Волинської губернії. Зі страчених більшовиками учасників Волинської групи повстанської армії вихідці із селян становили 76,6%. Із них найбільше представників Подільської губернії — майже третина від загальної кількості (30,3%). Серед повітів перед ведуть Кам'янецький (8,16%) та Ямпільський (7,58%). Другою за представництвом загинув була Київська губернія — 21,1%, серед повітів якої найбільшу кількість козаків і підстаршин дала Уманщина — 4,95% від загальної кількості страчених у м. Базар. Розстріляні вихідці з Полтавщини становили 10% від загальної кількості жертв, Чернігівщини — 9,91%, Харківщини і Херсонщини — по 4,96%, Катеринославської губернії — 3,2%, Таврійської — 1,16%, Бессарабської — 0,87%¹³⁰. Оскільки в Київській і Подільській губерніях повстанський рух був найбільшим, тому місцеві селяни більш активно поповнювали не лише повстанські загони, а й лави армії УНР.

¹²⁸ Подкур Р. Повстанський рух та опозиційні політичні угруповання в інформаційних документах органів ЧК-ГПУ (початок 20-х рр.). – С. 392.

¹²⁹ Василенко В. Підготовка антибільшовицького повстання в Україні у 1921 р. – С. 152.

¹³⁰ Коваль Р.М., Рог В.О., Стегній П.А. Рейд у вічність. – С. 111.

Із поразкою Другого зимового походу масштаби партизансько-повстанської боротьби, що тривала в Україні, значно зменшилися. На думку Р. Подкура, невдача рейду Ю. Тютюнника 1921 р., жорсткі репресивні заходи ВУНК, впровадження в життя непу спричинили поступове згортання повстанського руху¹³¹.

Отже, можемо підсумувати, що незважаючи на велику активність повстансько-партизанського руху в Україні 1921 р., він так і не переріс у загальноукраїнське повстання. Упущення найбільш сприятливого моменту для початку виступу (травень–червень) у поєднанні з жорстокими репресіями радянської влади, оголошенням загальної амністії повстанцям, порушенням режиму збереження державної таємниці в ППШ щодо повстансько-партизанської боротьби на території України, неузгодженістю дій, поразкою збройного походу армії УНР, ранньою зимою, переходом радянської влади до нової економічної політики прирекли на провал підготовку й розгортання загального всеукраїнського повстання проти більшовицької влади. Як на наш погляд, сучасна вітчизняна історіографія ще не всі аспекти повстансько-партизанського руху 1921 р. висвітлила в достатній мірі. Неподоланими залишаються й пануючі в українському суспільстві стереотипи в оцінках повстанства. Відтак зазначена проблема вимагає подальшого наукового дослідження й популяризації.

Щербатюк В. Повстанческо-партизанское движение крестьян Украины 1921 г. и его характерные черты в работах современных отечественных исследователей

В статье освещаются основные тенденции изучения крестьянского повстанческо-партизанского движения на территории Украины 1921 г. в современной отечественной историографии. Прослежены особенности организации, развития, спада и непрерывности повстанческо-партизанского движения 1921 г. в работах современных историков.

Ключевые слова: крестьяне, повстанческо-партизанское движение, повстанцы, историография.

¹³¹ Подкур Р.Ю. Збройний виступ як радикальна форма опору радянській владі в УСРР в 1920-ті – на початку 1930-х рр. (за матеріалами ВУЧК-ГПУ) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: 36. наук. пр. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Вип. 31. – С. 97.

Shcherbatiuk V. Insurrectionary-partisan peasant movement in Ukraine in 1921 and its characteristic features of the modern Ukrainian scientists

This article covers the status of researches of the Ukrainian peasant insurrectionary-partisan movement in 1921 in the modern Ukrainian historiography. The interpretation of the features of organization, development, decrease and continuity of the insurrectionary-partisan movement in 1921 in the works of the modern Ukrainian historians.

Key words: peasants, insurrectionary-partisan movement, insurgents, historiography.

Олена Лисенко*

Інформаційно-аналітичні документи органів ДПУ УСРР як джерело вивчення діяльності сільських активістів в умовах суцільної колективізації (кінець 1920-х – початок 1930-х рр.)

У статті на основі документів органів державної безпеки досліджуються типи поведінки сільських активістів під час проведення суцільної колективізації в УСРР.

Ключові слова: селянство, суцільна колективізація, активіст, сільрада, документи органів державної безпеки, ДПУ УСРР.

Українська історична наука, позбувшись ідеологічних настанов радянської доби, почала інтегруватися у світовий науковий простір. Вітчизняні історики, окрім вивчення політичних та соціально-економічних чинників розвитку суспільства, активно досліджують і повсякденну сторону буття, участь «живої» людини в історичних подіях. Із цього погляду документи органів державної безпеки є унікальним матеріалом. Ідеться про інформаційні зведення й огляди, тематичні довідки та аналітичні доповіді, що направлялися радянською спецслужбою

* Лисенко О.В. — аспірантка Інституту історії України НАН України.

вищому державно-партійному керівництву. Вони містили відомості про політико-економічний стан і настрої населення, політичні тенденції, окремі події в місті й селі, у системі державного управління, партійних осередках, кооперації, церкві тощо. Публікація даних документів, безперечно, створила умови для аргументованого аналізу процесів і подій, демократизувала доступ до їх змісту та можливості наукової інтерпретації.

Виявлення оригінальних документів продовжує відігравати чи не головну роль у реконструкції історії доби СРСР, а їх введення в науковий обіг ліквідувало чимало «білих плям» та зруйнувало стійкі міфологеми радянської історіографії. У галузі вивчення державної політики більшовиків документи спецслужб дозволили з'ясувати механізм її реалізації, виявити методи здійснення тотального контролю за соціально-політичними, економічними та культурними процесами, способи їх корекції.

Інформаційні матеріали органів державної безпеки — це єдине у своєму роді джерело, яке використовувалося для повсякденної реєстрації всього, що відбувається у житті населення та країни: настроїв і рухів, передусім політичних, але з істотним і наростаючим доповненням інформацією з економічного та культурного життя. Інформаційний матеріал спецслужб був покликаний відтворювати якнайповнішу картину ситуації у країні загалом, як у територіальному, так і часовому просторі.

Однак важливо не забувати й про критичний підхід до матеріалів ОДПУ СРСР–ДПУ УСРР, адже критеріями оцінки людей для чекістів служила їх лояльність до існуючого режиму («антирадянський» чи «контрреволюційний» елемент, «троцькіст», «шкідник» тощо). Відтак необхідно залучати для дослідження інші корпуси документів, оцінювати контекст історичних подій.

Матеріали призначалися для інформування вузького кола осіб із вищого партійно-державного керівництва. Про це свідчить їх «наклад» — від 5–7 до 30–40 примірників¹, а також гриф

¹ Берелович А., Данилов В. Документы ВЧК–ОГПУ–НКВД о советской деревне. 1918–1939 // Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД (1918–1939): Док. и мат.: В 4 т. – Т. 1: Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ. 1918–1922. – Москва: РОССПЭН, 1998. – С. 9.